

УДК 37.022+37.046.14+81.367

Олена БОЖКО

м. Миколаїв

bozhkoolena@mail.ru

МЕТОД ВПРАВ У ФОРМУВАННІ ТЕКСТОТВІРНИХ УМІНЬ УЧНІВ 9 КЛАСУ (НА МАТЕРІАЛІ СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕНЬ)

У статті викладено результати дослідження щодо використання методу вправ під час вивчення складносурядного речення в 9 класі з метою формування текстотвірних умінь учнів. З'ясовано поняття «метод вправ», «вправа», обґрунтовано значення методу вправ для формування вмінь текстотвірної діяльності. Представлено спеціальну систему вправ на текстовій основі, що містить аналітично-кваліфікувальні, репродуктивно-конструктивні і творчі вправи. Аналітично-кваліфікувальні є вправами на базі готового тексту і спрямовані на формування умінь вторинної текстотвірної діяльності. Репродуктивно-конструктивні передбачають перетворення синтаксичного й текстового матеріалу. Творчі виводять учнів на самостійне продукування висловлювань із використанням складносурядних речень.

Ключові слова: метод вправ, аналітично-кваліфікувальні вправи, репродуктивно-конструктивні вправи, творчі вправи, складносурядне речення.

Стратегічною метою навчання української мови в школі визначено формування національної мовної особистості учня, яка виявляє належний рівень комунікативної компетентності в усіх видах мовленнєвої діяльності. Саме на це орієнтують сучасних науковців-лінгводидактів і вчителів-практиків оновлений Державний стандарт і навчальні програми, що зумовлюють зміцнення та поширення ідей комунікативно зорієнтованого й компетентнісного навчання.

Проблема формування комунікативної компетентності учнів виявляє тісний взаємозв'язок і взаємозумовленість із питанням вироблення текстотвірних умінь. Адже ефективність комунікативної компетентності школяра значною мірою залежить від того, наскільки вільним, мобільним, ситуативно виправданим і стилістично доречним є його вибір необхідних мовних одиниць різних рівнів, а вміння розпізнавати їх, адекватно розуміти в чужому висловлюванні і «вмонтовувати» у власне, урахувавши умови спілкування, – розвинутими.

У курсі навчання української мови в основній школі чільне місце відведено вивченню синтаксису складного речення, оскільки всі одиниці мови «нижчих» рівнів свої семантичні, формальні, конструктивні, текстотвірні, стилістичні, комунікативні й інші функції найповніше виявляють саме в реченні. З огляду на це важливо, щоб учні опанували складне речення як дієвий інструмент пізнання й спілкування, усвідомили «функціонування синтаксичної одиниці як призначення, використання у висловлюванні, її організації, взаємодії та реалізації в кому-

никативному акті залежно від мети висловлювання, намірів мовця [3, 473]». Отже, на всіх уроках вивчення синтаксису складного речення слід приділяти серйозну увагу двом взаємопов'язаним аспектам: і роботі над засвоєнням мовних тем, і роботі над формуванням текстотвірних умінь (із пріоритетом на останньому). Усвідомлення учнями можливостей складних речень усіх видів у побудові текстів різних стилів, типів і жанрів і належне використання їх у мовленнєвій практиці забезпечує реалізацію комунікативного підходу.

Теоретичні засади навчання синтаксису й пунктуації на різних етапах неперервної освіти обґрунтовано в наукових розвідках Т. Аржанцевої, О. Біляєва, М. Вашуленка, Т. Гнаткович, Н. Дикої, І. Кухарчук, К. Плиско, З. Столяр, Р. Христіанінової та ін. Проблема взаємопов'язаного навчання синтаксису мови з мовленнєвим розвитком учня перебувала в центрі уваги науковців О. Біляєва, Т. Гнаткович, О. Горошкіної, Т. Донченко, В. Мельничайка, С. Омельчука, С. Цінько, Г. Шелехової та ін. Пóшукові оптимальних технологій і методів навчання мови присвячено дослідження Г. Дідук-Ступ'як, О. Дженджеро, С. Карамана, О. Кучерук, Н. Остапенко, М. Пентилюк, Т. Симоненко та ін.

У зв'язку з переходом наступного навчального року дев'ятих класів загальноосвітніх навчальних закладів на нові Державний стандарт і програми, питання, пов'язані із суттєвими ознаками, особливостями та перевагами вивчення синтаксису української мови на засадах комунікативно-діяльного, когнітивного,

компетентнісного й особистісно зорієнтованих підходів, нині особливо активно висвітлюють лінгводидакти Н. Бондаренко, Н. Голуб, В. Новосоколова, В. Сидоренко, Г. Шелехова та ін.

Незважаючи на фундаментальне розроблення такого широкого спектру питань, пов'язаних із виробленням мовленнєвої і синтаксичної компетентностей учнів на аспектних уроках української мови, констатуємо як відсутність цілісної методики формування текстотвірних умінь учнів на уроках вивчення синтаксису складного речення на засадах сучасних підходів загалом, так і системи спеціальних вправ зокрема.

Отже, актуальність статті зумовлена тенденціями розвитку сучасної шкільної освіти; соціальним замовленням; недостатньою розробленістю зазначеного питання у вітчизняній лінгводидактичній науці, яке не було об'єктом спеціального вивчення. Зазначене спонукає нас до створення спеціальної системи вправ, спрямованих на усвідомлення учнями текстотвірної ролі складних речень різних видів і подолання труднощів у сприйнятті, розумінні, відтворенні і створенні текстів, що містять складні речення.

Метою статті є представлення авторської системи вправ на текстовій основі для формування текстотвірних умінь учнів (у контексті вивчення складносурядних речень).

Відповідно до мети формуємо такі основні завдання: з'ясувати поняття «метод вправ» і «вправа»; проаналізувати існуючі класифікації вправ для формування мовленнєвих умінь і навичок учнів; обґрунтувати авторську систему вправ для вироблення текстотвірних умінь і навичок учнів у процесі вивчення синтаксису складного речення; проілюструвати дидактичні можливості методу вправ у формуванні текстотвірних умінь школярів на прикладі вивчення складносурядного речення в 9 класі.

Формування стійких текстотвірних умінь учнів можливе за умови використання спеціальних вправ на текстовій основі, коли виучувана мовна одиниця представлена в контекстуальному оточенні і тому здатна продемонструвати свої текстотвірні потенції. За словами Н. Яновицької, «саме через вправи стає можливим управління навчальною діяльністю учнів, підвищення активності та зацікавленості їх [12, 30]». І. Бім слушно зауважує, що «...вправи виступають формою єднання навчального матеріалу і конкретних дій із ним [1, 30]». Проте зауважимо, що епізодичне звернення до певних видів вправ для чіткого усвідомлення учнями

текстотвірної ролі складного речення й вироблення стійких умінь активного використання цих мовних одиниць у побудові власних висловлювань навряд чи буде ефективним. Тому доцільно вести мову, по-перше, про метод вправ як один із провідних у формуванні текстотвірних умінь учнів; по-друге, про провідні позиції текстоцентризму на аспектних уроках української мови; по-третє, про систему спеціальних вправ, здатних сприяти формуванню і перенесенню навичок і вмінь граматично правильного, комунікативно виправданого вживання складних речень у мовлення.

Під методом вправ, услід за М. Пентилюк, розуміємо «практичний спосіб навчання, що представляє собою спеціальне завдання для багаторазового використання (повторення) учнями певних операційних дій задля їх засвоєння, формування вмінь і навичок, закріплення знань [11, 141]». А розглядаючи поняття «вправа», беремо до уваги, що в психологічній науці під ним розуміють багаторазове виконання певних дій чи видів діяльності з метою засвоєння їх, що спирається на розуміння, зосередженість, свідомий контроль і коригування, а в методиці – спеціально організовану й цілеспрямовану діяльність (Є. Пассов [9]), «повторюване виконання дій задля засвоєння знань і вироблення мовних та мовленнєвих умінь і навичок (М. Пентилюк [11, 44]».

На обґрунтування та створення оптимальної системи вправ із розвитку мовленнєвих (комунікативних) умінь учнів у різні роки спрямували наукові розвідки О. Горошкіна, В. Капінос, Т. Ладигенська, В. Мельничайко, Л. Мамчур, Г. Михайловська, С. Омельчук, Т. Симоненко та ін. З огляду на предмет нашого дослідження беремо до уваги їхні класифікації як такі, що передбачають опрацювання мовних засобів (також синтаксичних) в аспекті мовленнєвої діяльності. Лінгводидактичні класифікації представимо узагальнено в табл. 1.

Як бачимо з табл. 1, в основу кваліфікування вправ покладено різні ознаки: зміст, дидактичну мету, етапи процесу продукування тексту, критерії комунікативності й когнітивності, ступінь продуктивності здійснюваної учнями мовленнєвої діяльності та ін. Причиною складної організації систем вправ є спроби вчених урахувати ці критерії та співвіднести їх. У результаті аналізу робимо висновок, що для формування текстотвірних умінь учнів у процесі вивчення складного речення найбільш доцільно

Лінгводидактичні класифікації вправ на текстовій основі

Автор (джерело)	Критеріальна ознака	Види вправ
О. Горошкіна [2]	Комплексний підхід	Аналітичні, асоціативні, когнітивно-розвивальні, креативно-дослідницькі
Т. Ладиженська [4, 17]	Співвіднесення дій за готовим і створюваним текстом	Аналітичні на основі готового тексту; аналітико-мовленнєві на перетворення мовного матеріалу; на створення власного тексту
Л. Мамчур [5, 401–402]	Провідний вид компетентності, яка формується	Мовні, умовно-мовленнєві, власне комунікативні
В. Мельничайко [6, 28]	Ступінь самостійності учнів у мовленнєвій діяльності	На спостереження й аналіз готових зразків тексту; на більш активне оперування мовним матеріалом і виявлення творчості
Г. Михайловська [7, 110]	Основні вміння, що їх формують	Передмовленнєві, мовленнєві, комплексні
С. Омельчук [8, 10–11]	Уміння, що їх формують на уроках синтаксису	Конструктивні, мовленнєві, комунікативні
Т. Симоненко [10, 256–282]	Фази процесу породження мовлення	Докомунікативні, комунікативні, посткомунікативні

ною є система вправ, 1) побудована на протиставленні роботи, здійснюваної на готовому матеріалі, і синтетичної роботи зі створення тексту; 2) доповнена перехідними вправами. З огляду на це до спеціальних вправ на текстовій основі ввійшли вправи трьох видів: аналітично-кваліфі-

наємо, що пропонується класифікація не є сталою, оскільки, за слушною заувагою В. Мельничайка, «провести межу між вправами із зміною мовного матеріалу і вправами на створення висловлювання або його частин на-вряд чи можливо» [6, 27]. Критерієм розмежування вважаємо мету виконання кожної конкретної вправи: чи то перетворення вихідного складного речення і тексту за допомогою використання певних опор, чи то вихід на вищий рівень – комунікативний (самостійне продукування висловлювання).

Наведемо кілька прикладів названих видів вправ на текстовій основі, що передбачають збільшення рівня складності й авторської самостійності під час текстотвірної діяльності (на матеріалі складносурядного речення в 9 класі).

Аналітично-кваліфікувальні вправи актуалізують знання синтаксичної та мовленнєвознавчої теорії, забезпечують усвідомлення структури складносурядних речень і тексту, функцій складносурядних речень у ньому; активізують уміння аналізувати, виявляти, зіставляти, протиставляти, характеризувати мовні й мовленнєві поняття й явища. Вони спрямовані на формування вмінь вторинної текстотвірної діяльності. Наприклад:

• **Дослідження –**

текстотвірний стилістичний аналіз.

1. Дослідіть: а) стиль і тип мовлення; б) функції сполучників; в) складні речення якого виду переважають у тексті (поясніть чому); г) стилістичні фігури, утворені складносурядними реченнями.

Небо було тихе, і озеро було тихе. Небо із своєї високості пірнуло в озерну глибину, перекинулося, вистелило собою дно, і сонце з-під хвиль пробивалося на світ. Небо втопилося, а озеро світило сонцем. І густа лепеха, і низька осока, і чорноголовий очерет – усе остовпіло від того дива і не зважувалося шелеснути.

А високі дуби своїми верхів'ями діставали середину озера, тягнулися до сонця, що світило із самого дна, але не могли вловити його. А воно йшло по небу й по дну та заманювало за собою дуби. І все мовчало. Чи то ліс вибухнув зеленим полум'ям і мріяв, чи то поля розлилися повинню колосків і притихли.

2. Випишіть складносурядні речення. Визначте: кількість граматичних основ, засоби зв'язку, роль речення у побудові тексту.

• **Пунктуаційно-інтонаційний практикум.**

1. Виявіть усі складносурядні речення, визначте смислові відношення між частинами. Розставте пропущені розділові знаки, обґрунтуйте їх вивченими правилами. У яких двох реченнях слід поставити тире?

Дерева цілий день вимітали небо своїми зеленими мітлами і надвечір з-за хмар таки виглянуло сонце. Гроза обмила втому з вродливої природи і я майже фізично відчував у грудях

радість. Якусь безпричинну і вже зовсім нестачну радість. Я сів на лавку в скверику і усміхався деревам сонцю пошматованим хмарам і перехожим а потім поруч зі мною сіла дівчина. Вона теж радіючи всім еством жадібно впивала очима красу надвечір'я. На її безпроглядно темних бровах втомлено присіли невидимі клаптики вологи і брови стали неймовірно красивими.

Ми сиділи і посміхалися всім і всьому і нам було прекрасно і весело і між нами не було нічого крім німої щирості (За В. Симоненком).

2. *Визначте: а) стиль і тип мовлення; б) інтонацію, притаманну тексту (прочитайте його виразно). Поясніть стилістичну функцію складносурядних речень.*

3. *Перекажіть текст від третьої особи (усно). Як змінилося звучання його і чому?*

Репродуктивно-конструктивні вправи мають аналітико-синтетичну природу пізнавальної діяльності, а отже ґрунтуються на відтворювальній і несамостійній творчій діяльності за опорою (планом, ключовими словами, поданими реченнями, схемою, ілюстрацією, низкою сюжетних малюнків, алгоритмом, таблицею та ін.). Вони передбачають свідому зміну синтаксичного й текстового матеріалу (редагування, згортання, доповнення, відновлення та ін.) з обов'язковим використанням складносурядних речень, унаочнюють механізми текстотворення, чим сприяють формуванню вмінь вживати складносурядні речення у вторинних текстах.

• **Спостереження – текстотвірний експеримент.**

1. *Прочитайте текст, установіть автора рядків і назву твору.*

<i>Забудеться срамотна Давня година, Оживе добра слава, Слава України, Світ ясний, невечерній Тихо засіяє... Обніміться ж, брати мої, Молю вас, благаю!</i>	<i>Тест-взірець: Забудеться срамотна Давня година, Оживе добра слава, Слава України, Світ ясний, невечерній Тихо засіяє. .... Обніміться ж, брати мої, Молю вас, благаю!</i>
---	--

Т. Шевченко

2. *Відновлюючи ритмічність тексту, трансформуйте безполучникові складні речення в складносурядні. Запишіть і зіставте з авторським варіантом.*

3. *Як змінилося звучання тексту й завдяки чому? Назвіть утворену стилістичну фігуру за участю складносурядного речення. (Полісиндетон). Визначте роль складносурядних речень у побудові тексту.*

• **Завдання – творче конструювання складносурядних речень.**

Запишіть текст, поєднуючи прості речення в складносурядні. Які речення, на вашу думку, поєднувати комунікативно не доцільно? Чому? Схарактеризуйте смислові відношення між частинами утворених складносурядних речень.

Край шляху, у долині, догоряє вогнище. Білий димок, хвилюючись, здіймається догори понад чумацьким табором. Табір ще спить. Степова тиша жадливо підхоплює всі згуки. Сопуть ситі воли, жвакаючи росяну траву. Десь за комишами в озері крякають жаби. Гуде бугай... Табір ще спить (За М. Коцюбинським).

Творчі вправи ґрунтуються на текстотвірній діяльності з продукування власного висловлювання (підготовленого й непідготовленого) з доцільним використанням складносурядних речень, з урахуванням стилю, типу жанру мовлення й ситуації спілкування.

• **Творче моделювання висловлювання з опорою на складносурядні речення.**

1. *Проаналізуйте структуру і зміст речень. Чи можуть вони існувати без попередніх і чому? У чому полягає їхня роль у творенні тексту?*

2. *Кожне речення поєднайте з іншими двома складносурядними так, щоби вони поєднувалися і за змістом, і граматично. Самостійно складені міні-тексти запишіть, визначте тип мовлення.*

1. Між них – густі лози, а по мілководді – широколисте латаття.
2. Ліворуч – рівна, як долоня, а праворуч – порита дощовими потоками і з'їджена машинами.
3. Таке життя, і такі в нього закони.

У результаті виконання системи вправ учні мають усвідомити, що складносурядні речення в тексті існують не ізольовано, а вступають у конструктивні й змістові зв'язки (з наступними чи попередніми реченнями), при цьому надають висловлюванню плавного, уповільненого звучання, створюють медитативне чи панорамне зображення, сприяють змалюванню цілісної картини, яка обов'язково змінює тональність тексту й зумовлює високу активність складносурядних речень насамперед у текстах-описах художнього стилю. Також складносурядні речення слугують основою для створення стилістичних фігур (антитези, паралелізму, полісиндетону, ампліфікації та ін.), що підвищує експресивність висловлювань.

Пропонована система вправ відзначається цілеспрямованістю, цілісністю й наступністю, що забезпечує усвідомлене формування текстотвірних умінь учнів у процесі вивчення складносурядних речень.

дного речення в такій послідовності: сприймання готового мовного матеріалу → спостереження, аналіз → наслідування, відтворення, конструювання, навчальне редагування → самостійне створення тексту з доцільним уживанням складносурядних речень → самоконтроль і контроль.

Подальшим перспективним напрямом дослідження є розроблення системи вправ на текстовій основі на матеріалі інших видів складних речень.

Список використаних джерел

1. Бим И. Л. Подход к проблеме упражнений с позиции иерархии целей и задач / Инесса Львовна Бим // Иностранные языки в школе. – 1985. – № 5. – С. 30-37.
2. Горошкіна О. М. Лінгводидактичні засади навчання української мови в старших класах природничо-математичного профілю : [моногр.] / Олена Миколаївна Горошкіна. – Луганськ : Альма-матер, 2004. – 362 с.
3. Донченко Т. К. Мовленнєвий розвиток учнів у процесі навчання української мови в основній школі : [навч.-метод. посіб. для вчителів і студентів] / Тамара Кузьмівна Донченко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 694 с.
4. Ладьженская Т. А. Система упражнений по развитию связной речи / Таисия Алексеевна Ладьженская // Совершенствование методов обучения русскому языку : [Сб. ст.] / Сост. А. Ю. Купалова. – М. : Просвещение, 1981. – С. 1-47.
5. Мамчур Л. І. Перспективність і наступність у формуванні комунікативної компетентності учнів основної школи : [моногр.] / Лідія Іванівна Мамчур. – Умань : Видавець «Сочінський», 2012. – 448 с.
6. Мельничайко В. Я. Творчі роботи учнів на уроках української мови. Конструювання. Редагування. Переклад : [Посіб. для вчителів] / Володимир Ярославович Мельничайко. – К. : Рад. школа, 1984. – 223 с.
7. Михайловская Г. А. Лингводидактические основы формирования речевых умений в процессе обучения русского языка : [моногр.] / Галина Александровна Михайловская. – К. : Изд. центр ОАО УКРНИИПСК, 1999. – 208 с.
8. Омельчук С. А. Формування мовленнєво-комунікативних умінь учнів основної школи на завершальному етапі вивчення синтаксису : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання української мови» / Сергій Аркадійович Омельчук. – К., 2003. – 20 с.
9. Пассов Е. И. Теоретические основы методики обучения иноязычному общению / Ефим Израилевич Пассов. – М. : Русский язык, 1989. – 288 с.
10. Симоненко Т. В. Теорія і практика формування професійної мовнокомунікативної компетенції студентів філологічних факультетів : [монографія] / Тетяна Володимирівна Симоненко. – Черкаси : Вид. Вовчук О. Ю., 2006. – 328 с.
11. Словник-довідник з української лінгводидактики : [навч. посіб.] / Кол. авторів за ред. М. І. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2015. – 320 с.
12. Яновицька Н. Типи та види вправ під час вивчення граматичного матеріалу з української мови як другої / Наталія Яновицька // Українська мова і література в школі. – 2009. – № 2. – С. 29-31.

Olena BOZHKO

Mykolaiv

THE METHOD OF EXERCISES IN THE FORMING OF THE TEXT-FORMING SKILLS OF THE 9TH FORM STUDENTS (ON THE MATERIAL OF THE COMPOUND SENTENCES)

The article presents the results of a research on the use of the method of exercises in the study of compound sentences in the 9th form with the aim of forming the text-forming abilities of students. The concept of «the method of exercises», «exercise» is clarified, the value of the method of exercises for the forming of text-forming skills activities is substantiated. Represented the special system of exercises based on the text contains analytical-qualification exercises, reproductive-constructive exercises and creative exercises. Analytical-qualification exercises are based on prepared text and aimed on the developing the secondary text-forming skills activities. Reproductive-constructive exercises suppose the transformation of the syntactic and textual material. The creative exercises lead out students on an substantive production of statements using compound sentences.

Key words: the method of exercises, analytic-qualification exercises, reproductive-constructive exercises, creative exercises, compound sentence.

Елена БОЖКО

г. Николаев

МЕТОД УПРАЖНЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ТЕКСТООБРАЗУЮЩИХ УМЕНИЙ УЧАЩИХСЯ 9 КЛАССА (НА МАТЕРИАЛЕ СЛОЖНОСОЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ)

В статье изложены результаты исследования по использованию метода упражнений при изучении сложносочиненного предложения в 9 классе с целью формирования текстообразующих умений учащихся. Выяснены понятия «метод упражнений», «упражнение», обосновано значение метода упражнений для формирования умений текстообразующей деятельности. Представлена специальная система упражнений на текстовой основе, которая содержит аналитико-квалификационные, репродуктивно-конструктивные и творческие упражнения. Аналитико-квалификационными являются упражнения на базе готового текста, направленные на формирование умений вторичной текстообразующей деятельности. Репродуктивно-конструктивные предполагают преобразование синтаксического и текстового материала. Творческие выводят учащихся на самостоятельное продуцирование высказываний с использованием сложносочиненных предложений.

Ключевые слова: метод упражнений, аналитико-квалификационные упражнения, репродуктивно-конструктивные упражнения, творческие упражнения, сложносочиненное предложение.

Стаття надійшла до редколегії 05.02.2017